

Batıda ve Türkiye’de Sivil Toplum (Gelişim Süreci)

Hasan TUNÇ*
Hasret AKTAŞ**

Giriş

Sivil toplum, Batı'dan aldığımız siyasetle ilgili kavramlar arasında en çok yanlış anlaşılmalardan biridir. Kavram Türkiye’de genelde sivil kelimesinden dolayı askeri karşıtı olarak anlaşılmaktadır.¹ Oysa sivil toplum kavramı askeri toplumun değil, politik toplumun karşıtıdır.²

Öncelikle, kavramın karşılığının ve gerçekte ne olduğunun daha iyi anlaşılabilmesi için; bazı tanımlarını ele almak ve tarihi gelişim sürecini incelemek gerekmektedir.

1. Sivil Toplum

“Sivil toplum” özellikle onsekizinci yüzyılda toplum halinde yaşamının nasıl mümkün olduğunu anlamaya yönelik analitik bir araç olarak ortaya çıkmıştır.³ Bu yönü ve vurgusu ile 'şehir adabı' sivil topluma karşılık olarak gelmektedir. Kavramdaki 'sivil'in kökü şehir hayatının beraberinde getirdiği hakları ve yükümlülükleri ifade eder.⁴ Bu anlamda kavram modernleşme ile de ilintilidir. Çünkü modernleşme ile birlikte toplum artık bir kurumlar bütünü ya da hakim bir iradenin etkisi olarak değil; modernliğin karşıtı iki yüzünü o-

luşturan akılcılaştırmayla öznelleştirilmenin arasında yer alan bir çatışmalar, uzlaşmalar ve arabulmalar alanı olarak görülmeye başlanmıştır.⁵ Sonrasında, toplum halinde yaşamının ancak çeşitli değerlerin vücut verdiği bir yapılanmayı gerekli kıldığı, 'iyi'nin ve 'kötü'nün bu yapılanma tarafından kapsandığı ve özümsemiği bir kavramlaştırmaya ulaşıldı. İşte sivil toplum, bu kavramlaştırmaların analitik bir aracı olarak görülmeye başlanmıştır.⁶

Ancak, sivil toplum oldukça uzun tarihi gelişimi içerisinde kimi zaman düşünürler kimi zaman da siyaset bilimciler tarafından değişik anlamlar yüklenerek tanımlanmıştır. Eski Yunan Siteleri'ne kadar varan bir geçmişe sahip olması onu hem önemli ve vazgeçilmez kılmakta, hem de köklülüğünü ortaya çıkarmaktadır. Sivil toplum kavramı bazen birbirine karşıt anlamlar bağlamında kullanılsa da, bunun tarihsel süreçte sosyolojik, ekonomik ve politik gelişmelerle ilintili olduğu açıktır.

Tüm doğal hukuk felsefesi geleneğinde “societas civilis” ifadesi siyasal toplum ve devletle eşanlamlı kullanılmıştır. Locke sivil toplum ya da siyasal toplum terimlerini herhangi bir kayıt unsuru belirtmeden kullanmıştır. Rousseau'ya göre “etat civil” devlet anlamındadır. Kant'ta ise doğanın insanı devlet kurmaya itmesine ilişkin karşı konulmaz

*Dr., Selçuk Üni. Hukuk Fak. Öğretim Üyesi
** Selçuk Üni. İletişim Fak. Araştırma Görevlisi

eğilimle ilgili olarak, doğanın insan türünden kaynaklanan bu üstün amacına "Bürgerliche Gesellschaft" adı verilir.⁷

Hegelci-Marksist gelenekte sivil toplum-devlet değil, doğa-medeniyettir. Hegel, sivil toplumu kendisinden önce gelen düşünürlerce siyasi toplum öncesi anlamında kullanmış, yani o ana kadar doğal toplum denilmiş olan insan toplumu evresi anlamında kullanmıştır. Bu dönemde Adam Ferguson, *An Essay on History of Civil Society* adlı kitabıyla kavrama siyasi (Hegel'de olduğu gibi) ve doğal toplumun (doğa hukuk felsefecilerinde olduğu gibi) antitezi olmaktan ziyade ilkel toplumun antitezi olduğu doğrultusunda bir anlam yüklemiştir. Adam Smith de benzer bir bağlamda sivil toplum terimini "medenileşmiş toplum" yaklaşımıyla açıklamıştır. Fransızca ve İtalyanca'da olduğu gibi İngilizce'deki "sivil" sıfatı aynı zamanda barbarca olmayan, yani "medeni" anlamını taşıırken, Almanca'da "Bürgerliche" (zivilisierte değil) terimi barbarca olmayan ve devlet olmayan anlamları arasındaki bulanıklığı giderir.⁸

Marx, sivil toplum kavramını toplum-devlet antitezinin iki teriminden birini oluşturan ekonomik ilişkilerin gelişimini, tüm devlet öncesi toplumsal yaşamı kapsayacak şekilde genişletmiştir. Marx, Engels'le birlikte kaleme aldıkları Alman İdeolojisi'nde sivil toplumu şu şekilde tanımlar:⁹

"Önceki tüm tarihsel aşamalarda mevcut üretici güçler tarafından belirlenen ve sonuçta karşılık olarak bunları belirleyen ilişkilerin biçimi sivil toplumdur... Sivil toplumun nasıl tüm tarihin gerçek odak noktası ve sahnesi olduğunu, kendisini prenslerin ve devletlerin eylemleriyle sınırlı tutarak gerçek ilişkileri gözardı eden şimdiye dek kabul görmüş tarih anlayışının ne kadar saçma olduğunu burada görüyoruz... Sivil toplum, üretici güçlerin gelişiminin belli bir aşamasında bireylerin bütün maddi ilişkilerini kucaklar. Sivil toplum, verili

bir aşamanın bütün ticaret ve sanayii hayatını kapsar, ve bu haliyle dış ilişkilerinde kendisini ulusallık olarak ortaya koymak ve içeride de devlet olarak örgütlenmek zorunda olsa da devleti ve ulusu aşar."

Sivil toplum kavramına en sert yaklaşan ve eleştirenlerden birisi olan Gramsci, tamamiyle olumsuz bir tanımlamaya gitmiştir. Gramsci'ye göre, bir yönetici gücün kendi hakimiyeti için hükmettiği insanların rızasını alma biçimine hegemonya denir. Sözcük, Gramsci tarafından, zaman zaman hem rıza, hem de baskı anlamını karşılayacak şekilde kullanılır. Fakat Gramsci hegemonyanın yeri ve kaynağını devlet değil de sivil toplum olarak belirler.¹⁰

Gramsci'nin hapisshane de iken yazdığı ve Hapishane Defterleri adını verdiği çalışmasında yer alan aşağıdaki parça sivil toplum kavramı üzerine görüşlerini açıkça ifade etmektedir.¹¹

"Şu an için yapabileceğimiz, başlıca iki üst yapısal 'düzey' saptamaktır: Biri 'sivil toplum' denebilecek, yani 'özel' diye adlandırılan organizmalar bütünü, öbürü ise 'siyasal toplum' ya da 'devlet'tir. Bu iki düzey, bir yandan egemen grubun tüm toplumda uyguladığı 'hegemonya' işlevine, öbür yandan devlet ve yasal hükümet aracılığıyla uygulanan 'doğrudan egemenlik' ya da yönetim işlevine tekabül eder."

Gramsci'nin izinden giden Althusser de, sivil toplum kavramına olumsuz yaklaşmış ve bazı sivil toplum kurumlarını Devletin İdeolojik Aygıtı (DİA) olarak nitelemiştir.¹²

Althusser'e göre Devletin İdeolojik Aygıtları şunlardır:¹³

- Dini DİA (Değişik kiliseler sistemi)
- Aile DİA'sı
- Hukuki DİA
- Siyasal DİA (Değişik partileri de içeren sistem)

-Sendikal DİA

-Haberleşme DİA'sı (Basın, radyo-televizyon vb.)

-Kültürel DİA (Edebiyat, güzel sanatlar, spor vb.)

Türk düşünür ve aydınlarca, son yıllarda siyasal ve toplumsal hayatımıza yoğun bir şekilde giren "sivil toplum" kavramına getirilen tanımlardan bazıları şunlardır:

Hançerlioğlu sivil toplumu Felsefe Ansiklopedisi'nde, "*Os[manlıca]. cemiyeti medeniye... Toplumsal ve ekonomik ilişkilerle belirlenen toplum... Devleti dile getiren siyasal toplum (Os[manlıca]. cemiyeti siyasiye) deyi mi karşılığında kullanılmıştır*"¹⁴ ifadeleriyle tanımlamaktadır.

Sosyal Bilimler Sözlüğünde kavram;

"*1. Devlet denetimi ve baskısının ulaşamadığı veya belirleyici olamadığı toplumsal etkinlikler.*

2. Bireylerin devletten ya da kamu gücünden izin almadan, kovuşturmayla uğrama korkusu taşımadan rahatça ilişki geliştirebildikleri, sosyo-kültürel etkinliklerde bulunabildikleri toplum.

3. Devletin doğrudan denetimi altında tuttuğu alanların dışında kalan ve ekonomik ilişkilerin baskısından da görece bağımsız olarak, gönüllü ve rızaya dayalı ilişkilerle oluşturulan kurum veya etkinlikler"¹⁵, olarak geçmektedir.

Mardin'e göre terimin vurgusu şehir adıdır. Sivil toplumdaki sivilin kökü şehir hayatının beraberinde getirdiği hakları ve yükümlülükleri ifade eder.¹⁶

Dursun sivil toplumu devletin karşıtı, yani siyasal toplumun karşıtı olarak kullanır.¹⁷ Dursun'a göre sivil toplum, toplumda olup bitenlerin nasıl olması gerektiği konusunda siyasal

iktidarın belirleyici olmadığı bir toplumdur. Toplum kendi sorunlarını kendisi belirlemeli ve çözümleri de devletten özerk olarak ama devlet içerisinde kalarak kendisi üretmelidir.¹⁸ Ayrıca Dursun, Mardin'in sivil toplum kavramının "sivil"i için, karşılık olarak önerdiği "medeni" kelimesini daha uygun bulmakta ve kavramın "sivil toplum" yerine "medeni toplum" kelimeleri ile değiştirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Sarıbay'a göre sivil toplum sözlük anlamı ile yurttaşlar toplumu (society of citizens) olup; bu yurttaşlar arasındaki sosyal ilişkilere ve iletişimlere atıf yapan bir kavramdır.¹⁹ Ayrıca ona göre sosyolojik temele dayanan bu kavram artık bugün Türk siyasal kültüründe sembolik bir anlam taşımaktadır.²⁰

Mahçupyan'a göre, "*Sivil toplum demokratik bir yönetim biçiminin vazgeçilmez bir parçasıdır, çünkü sistemin çalışabilmesi ve meşruiyeti sivil toplumun işlevsel olabilmesine birebir bağlıdır*"²¹ Süreç olarak uzun bir zaman kapsadığı ve kurumları ile birlikte olgunlaştığı için, "*Sivil toplum geleneği dediğimiz olgu çok farklı zaman ve mekânlarda, farklı sosyal gruplarca oluşturulmuş bir özgürleşme ve yönetime katılma arayışıdır. Bu nedenle kamu sahasına yönelik hareketlerdir....*"²²

Özdalga sivil toplumu iki eksenli bir denge üzerine oturtur. Bir tarafından merkezi devlet bireyleri cemaatçi baskılara karşı korur. Böylece birey özgürlükleri garanti altına alınır. Diğer yandan da, merkezi devlet iktidarı, bağımsız bireylerden kurulu ve sivil toplumu oluşturan aracı kurumlar tarafından denetlenir.²³

Azıklı'ya göre ise; "*[s]ivil toplum kavramı, siyasal anlamda günümüzü ilgilendiren bir düşünceyle totaliter devleti aşmanın ve demokratik bir yapıyı gerçekleştirmenin bir aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Buradaki temel düşünce sivil toplumun güçlendirilmesinin demokrasiyi de güçlendireceğidir. Bunun yanında ikinci önemli örgütlenme işlevi olan top-*

lumsal-ekonomik işlev vardır. Burada Marx'ın da işaret ettiği gibi, devleti oluşturan faktör, siyasal toplumun, ayrıcalıklı sınıfın yerleşmiş çıkarlarına hizmet etmesi, buna imkân tanıyan baskı araçlarını oluşturmaları ve bunun kurum-sallaşmasıdır".²⁴

Çaha'ya göre de; "Sivil Toplum, temelde devlet karşıtlığı ile anlam kazanmaktadır. Son dönemde siyaset bilimi literatüründe, kavram devletin olmadığı alana işaret etmektedir. Ancak sivil toplumu bu alanla sınırlı tutmak yetmez. Bu nedenle sivil toplumu modern toplumda devlete karşı, anlam sistemi, tanımlama, değer, program ve söylemler geliştirebilecek yeterlilikte ekonomik, ideolojik ve örgütsel kapasiteye sahip olan sosyal grupların varlığı ile özdeş görmek mümkündür. Sosyal gruplar gerekirse resmi otoritenin politikalarını yeniden oluşturacak, değiştirecek ya da sınırlayacak gücü temsil etmektedir".²⁵

2. Sivil Toplumun Avrupa'da Tarihsel Gelişimi

Popper, "Kapalı toplumün çöküşünün belki de en güçlü nedeni, deniz ulaştırmasıyla ticaretin gelişimi olmuştur. Başka kabilelerle yakın ilişki, kabile kurumlarına yakıştırılan zorunluluk duygusunu silmek yönelimindedir; tüccarlık, ticaret girişkenliği de, hala kabileciliğin egemen olduğu bir toplumda bile bireysel girişkenlik ve bağımsızlığın kendini ortaya koyabileceği ender yollardan biri olarak görülmektedir".²⁶ derken, sivil toplum oluşum sürecini de özetler gibidir. Çünkü Popper'in Antina Site Devleti'ne yaklaşımı ve açık toplum oluş sürecini değerlendirilmesindeki unsurlar, uzunca bir müddet sonra Avrupa için geçerli olmaya başlamıştır.

Ortaçağ Avrupası'na baktığımızda, ilk dönemde Batı Roma'nın Germen istilası ile yıkılışını, bu yıkılış sonucu kaybolan merkezi krallık idaresi ve otorite boşluğunda feodalizmin ortaya çıkışını görürüz. Feodalizmle güçlenen üç ana kurum vardır: Aristokrasi, askerler ve kilise.²⁷

Bu yapıdaki ilk önemli değişiklikler, şehirlerin ve ticaretin yavaş yavaş canlanmasıyla yaşanmıştır. Feodal sisteme en ağır darbeyi indiren bu gelişim, XII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Değişimi oluşturan, Ortaçağ'da güvenliğin artmasıyla gelişen ziraat ve ziraat için gerekli olan, yalnızca şehirde imal edilebilen ziraat aletlerinin şehir imalatındaki rolüdür.²⁸

XIII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da imalat ile gelişen ticaretin önyak olduğu, liman şehirleri oluşmaya başlar. 1492'de Amerika'nın keşfi ile deniz aşırı ticaret yavaş yavaş kolonileşmeye geçmiş, Popper'in yaklaşımı vücut bulmaya başlamıştır.

Limanların gelişimi ile liman şehirleri, bunların gelişimi ile de yeni bir sosyal ve siyasi örgütlenme ortaya çıkar. Yavaş yavaş zenginliği, dünya görüşü itibariyle senyörlerden ve serflerden farklı toplum kategorileri belirlemeye başlar. Burjuvazi olarak adlandırılan ve ekonomik güç temeline dayanan bu yeni sosyal sınıflar, aristokratlar kadar zengin (hatta daha fazla), fakat serfler kadar da soyluluğa uzaktır. Ancak ticaretin farklı olarak toplumsal yapıyı gelir, meslek, işbölümü, uzmanlaşma vs bakımından kategorilere ayırmasıyla birlikte burjuvazinin, içinde doğduğu bu toplumsal şartları iyi değerlendirerek gelişimine destek vermesi; ortaçağ stabil toplumlarının yerini, dinamik, hızla değişen farklı unsurları içinde barındıran yeni bir toplumsal örgütlenmenin alması sonucunu doğurur.²⁹

Oluşan yapının ekonomik gelişme ve güçlenme kaynaklı olduğunu Marx şu sözleri ile ifade eder. "Araştırmam beni devlet ilişkileri kadar hukuki ilişkilerin de ne kendilerinden kalkılarak ne de Hegel'in 'sivil toplum' adı altında topladığı insan zihninin genel gelişmesinden çıkılarak kavranamayacağı, sivil toplumun anatomisinin ekonomi politikte aranması sonucuna götürdü."³⁰

Ekonomik alanda gerçekleşen gelişim diğer

alanlarda da desteklenince, burjuva sınıfı yavaş yavaş kendi intelligentsia'sını oluşturmaya başlamıştır. Öncelikle İngiltere'de ve a-kabinde de Fransa, Almanya gibi ülkelerde oldukça kapsamlı bir organik entellektüeller, yani ekonomik grupla aynı paralellikte ortaya çıkan bir kategori oluşmuştur.³¹

Burjuvanın kazandırdığı ivme ile sivil toplumun gelişmesi için bir ön koşul olan; belli bir eğitim düzeyinde olup, böylelikle değişik kurum ve örgütlere girip çıkabilen "modüler insan" bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır.³² Modüler insanı oluşturan yani gelişen ve şehirleşen burjuva zamanla yöneticilerden hak talebinde bulunmuş ve böylece bazı imtiyazlara sahip olmuştur. Bu imtiyazlardan belkide en önemlisi şehir içinde olgunlaşan grupların, bu grubu teşkil eden fertlerden ayrı olarak, bir "hükmi şahsiyet" kimliği kazanabilmesi ve bu kolektif kimlikle, kimliğin verdiği savunma kabuğunun arkasına sığınarak iş yapabilmeleri idi.³³

Burjuvanın önemini ve sivil toplum için **sin qua non** (olmazsa olmaz) önkoşulluğunu, Marx, Alman ideolojisi'nde şu şekilde belirtmektedir:

"Sivil toplum (*Bürgerliche Gesellschaft*) üretici güçlerin özel bir evrimleşme aşamasında maddi etkileşimin tümünü içine almaktadır. 'Sivil toplum' terimi, mülkiyet ilişkilerinin antik çağ ile ortaçağlarının cemaati içinden evrilmiş olduğu onsekizinci yüzyılda ortaya çıktı. Bu haliyle sivil toplum sadece burjuvazi ile birlikte gelişmektedir."

Ortaçağdaki bu gelişmeler matbaa makinesinin icadı ve gazetelerin ortaya çıkışı ile de eşzamanlıdır. Burjuva entellektüelleri, dönemin önemli bir etkileyici faktörü olan gazeteler ile fikirlerini yayma fırsatı bulmuşlardır. Gazete bu açıdan bir dönüm noktasıdır. Çünkü daha önceden ancak belli mekânlarda (örneğin İngiltere'de coffeehouse'larda) buluşarak fikir alışverişinde bulunup tartışmalar yapan, kendilerini geliştirebildikleri halde sadece bir kaç

kişiye fikir aktarımında bulunabilen entellektüeller gazetelerin yardımıyla, olgunlaşan fikirlerini kitleye aktarabilme fırsatına ulaşmışlardır. Yeni fikir ve düşüncelerin gazete yoluyla yayılması, ilk defa, kişilerin belirli bir yerde toplanmasına ihtiyaç olmadan bir katılanlar kümesi oluşturabilmiştir.³⁵ Daha önce ilgisiz olan kitlenin katılanlar haline gelip soyut bir haberleşme ağı şekline girmesi, süreç dahilinde "kamuoyu"nun oluşumunu sağlamış; böylece siyasi irade karşısında edilgen kitle, etkin kitle haline gelmeye başlamıştır.

Fikirlerin gelişimi ve gazeteler tarafından yayılması ile, daha önce saklı olan halk memnuniyetsizliği eyleme dönüşmeye başlamıştır. Bu eylem 1789 Fransız İhtilali ile burjuva güdümlü, entellektüel koordineli ve halk tabanlı bir devrime yolaçmış, böylece geçmişin teori ve dogmalarıyla, hakim olan kurumları köklerinden sarsılmıştır.

Althusser, Fransız İhtilali'nin sebeplerini şu cümleleriyle oldukça öz bir şekilde ifade etmektedir:³⁶

"Fransız Devrimi'nin hedefi ve sonucu her şeyden önce yalnızca, devlet iktidarını feodal soyluluktan tüccar-kapitalist burjuvaziye geçirmek, devletin eski (baskı) aygıtını kısmen parçalayıp koymak olmuştur, aynı zamanda bir numaralı DİA olan kiliseye saldırmak olmuştur. Ruhban sınıfın sivilleştirilmesi, kilise servetlerine elkonması ve dini DİA'nun egemen rolünün yerini alacak yeni DİA'ların yaratılması bu hareketin sonuçları olmuştur."

Fransız İhtilali, Platon'dan beri var olan "ideal devlet" anlayışının, toplum realitesi karşısında yenilgiye uğramasıdır. Elbette bunu sadece tek başına Fransız İhtilali gerçekleştirmemiştir, fakat ihtilal o ana kadarki gelişimin, yani rönesans ve reform hareketlerinin, gerek bilimsel yeniliklerle bulgular, gerekse coğrafi keşifler ile halka empoze ettiği dogmaların yanlışlığı ortaya çıkan kilisenin, gücünü ve otoritesini kaybedişinin; felsefedeki 'ben'

merkezli sensüalizm ve nominalizm akımlarının çıkışı ile beliren; devlet karşısında kitle olarak görülen insanların tek tek kendilerini bulup "özne" bilincine ulaşmalarının, toplumun kitap ve gazeteler vasıtasıyla gerek Klasik ve Helenistik dönem düşünceleriyle akımlarına, gerekse o günün aydınlarının fikirlerine ulaşabilme imkânına sahip olmalarının, şehirleşme ve modernleşmenin bir nevi sembolleşerek noktalanmasıdır.

Onsekizinci yüzyılın sonlarına, yani Fransız İhtilali'ne kadar; Avrupalı siyasi düşünürler, sivil toplum terimini, mensuplarını kendi yasalarının nüfuzu altına sokan, böylece barışı ve iyi yönetimi sağlamaya çalışan bir birliklik anlamında kullanmışlardır. Sivil toplum terimi, modern doğal hukuktan başlayıp Cicero'nun "Societas Civilis" fikrinden geçerek klasik felsefeye "Koinonia Politike"nin, diğer bütün toplumları kapsayan ve onlara egemen olan toplumu, "polis" anlamında kullanıldığı Aristoteles'e dek geriye götürülebilen eski bir Avrupa geleneğinin bir parçasını oluşturur.³⁷ Bu açıdan sivil toplum uzun ve karmaşık bir tarihsel sürecin ürünüdür. Uzun ve karmaşık tarihsel süreç değerlendirildiğinde görülür ki; sivil toplumun yaratılması, modern dünyanın bir başarısıdır.³⁸

Sivil Toplum kavramı düşünürlerin bakış açıları ve tarihsel gelişme süreci içerisindeki olgunlaşma açısından dört ayrı evrede incelenebilir.³⁹

Birinci evrede, sivil toplum (Koinonia politike, societas civilis, societe civile, Bürgerliche Gesellschaft, civil society, societa civile) devlet ile eşanlamli kullanılmaktadır. Cicero'dan Aristoteles'e kadar tüm düşünürler sivil toplum kavramına aynı anlamları yüklemekteydi. Avrupa'nın tamamında bu düşünce hakimdi. Örneğin Hume sivil topluma bakışını şu sözlerle ifade etmektedir: "Özgürlük sivil toplumun mükemmelleşmesidir, ama yine de otoriteyi tam da bu toplumun var olabilmemesinin esası olarak anlamak gerekmektedir."⁴⁰ Rousseau ise, toplum sözleşmesinin çözüm getirdiği

sorunları dile getirmek için şu sözleri sarfetmektedir: "Katılımcıların her birinin canını ve malını, oluşturacağı ortak gücün tümüyle savunup koruyacak bir katılım biçiminin bulunması... Ve bu ortaklıkta her bireyin, tüm öteki ortaklarla birleşirken yine de yalnızca kendi istencine boyun eğmesi ve ortaklığa katılmadan önceki gibi özgür kalması."⁴¹ Rousseau, "[h]er birimiz, kendimizi ve tüm erkimizi, hep birlikte genel istencin yüce yönetimine ve oyrun(gövde) olarak her özgeni[üyeyi] bütünüün bölünmez bir parçası kabul ediyoruz"⁴² savı ile de genel toplumsal iradeyi devlet iradesine teslim etmektedir. Böylece de sivil toplum kavramı devlet ile, yani genel iradenin teslim edildiği gövde ile özdeşleştirilmektedir.

Bu özdeşleştirme bir başka düşünürde daha kendisini göstermekte, Thomas Hobbes da benzer bir tanımlamaya gitmektedir. Hobbes'a göre: "Devletin amacı bireysel güvenlidir... Bu güvenlik doğal hukukla sağlanamaz."⁴³ Yani "insanları yabancıların saldırısından ve birbirlerinin zararlarından koruyabilecek böylece, kendi emekleriyle ve yeryüzünün meyveleriyle kendilerini besleyebilmelerini ve mutluluk içinde yaşayabilmelerini sağlayacak böylece genel bir gücü kurmanın tek yolu; bütün kudret ve güçlerini, tek bir kişiye veya hepsinin iradesini oyların çokluğu ile tek bir iradeye indirgeyecek bir heyete devretmeleridir."⁴⁴

Kant da bu görüşleri tekrar eder. Kant'a göre insanın karşı karşıya kaldığı sorun, dış yasalar altında, özgürlüğün, mümkün olan en geniş ölçüde, karşı konulmaz bir güçle birleştirildiği bir sivil toplum, bir diğer deyişle, adil bir sivil anayasa oluşturmaktır.⁴⁶

Bu dönemde "sivil toplum" kavramına getirilen yaklaşımlar; "Özgül bir modern sivil toplum biçimini -societas civilis cum imperio oder imperium (imperio veya imperium olarak sivil toplum)- olarak uyrukları üzerinde yer alan egemen, merkezileşmiş bir anayasal devleti

haklılaştırma ve bu devletin otoriter potansiyeline karşı, sivil toplum içindeki “Bağımsız toplumlar”ın (societies) gelişmesine yardımcı olarak, savunma yapmanın önemini vurgulama girişimleri şeklinde yorumlanabilir.

İlk evrede, hem doğal hukukçular (Kant, Locke, Rousseau), hem de karşıtları (Hobbes, Spinoza) bulunmasına rağmen; sivil toplum ile devlet iki grup tarafından da eşanlamli olarak kabul edilmiştir.⁴⁷

Gelişmenin ikinci evresinde; “toplumların kendilerini devlete karşı savunmalarının meşuru olduğu şeklindeki çığır açıcı iddia”⁴⁸ güçlenmiştir. Bu dönemde “sivil toplum ile devlet arasındaki ayırım statükoyu hor görmüş, ve toplumsal eşitlik, yurttaş özgürlükleri ve sınırlandırılmış anayasal hükümet ile belirlenen bir geleceğe yönelik ütopyacı umutlar beslemiştir.”⁴⁹

İkinci evre için verebileceğimiz en iyi örnek, “İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi” (Declaration des droits de l'homme et du citoyen)dir. 1789 Fransız ihtilali sonrasında 1776 Amerikan İnsan Hakları Bildirgesi gözden geçirilip daha geliştirilmiş olarak 26 Ağustos 1789'da ihtilalin bir sonucu olarak evrensel nitelikte yayınlanmıştır.⁵⁰

İkinci evre için bir diğer önemli isim Thomas Paine'dir. Paine Amerikan Bağımsızlık Savaşı örneği ile yurttaşların özgürlüklerine tecavüz eden devlet iktidarına karşı direnmeleri gerektiğini vurgular. Paine'e göre “Bütün bireyler eşit olarak ve eşit doğal haklara sahip bir biçimde doğarlar... Bu doğal haklar (örneğin özgürce konuşma, kamusal toplantı ve bağımsız dinsel ibadet hakları) Tanrı tarafından verilmiştir ve bireylere, başkalarının doğal haklarına zarar vermeden ve bunları çiğnemenin, kendi rahat ve mutlulukları için özgür ve makul bir biçimde davranma olanağı sağlamaktadır”⁵¹

Paine bireylerin doğal haklarıyla ilgili bu

iddiayla sivil toplum ile devleti birbirinden ayırarak, sivil toplum teriminin klasik kavranış şeklini yıkmaktadır.⁵²

Gelişmenin üçüncü evresinde, sivil toplum ve devlet ayırımındaki devlet karşıtı düşünce zayıflamıştır. Ayırım korunmuş, ama eskilerin özgür, bağımsız bir sivil topluma olan güvenleri hakim devlet faaliyetlerinden yana ters çevrilmiştir. “Sivil toplumun özgürlüğü, kendini felç eden, çatışma üreten bir şey olarak görülmüş ve dolayısıyla sivil toplumun daha katı bir devlet düzenlemesine ve denetimine gerek duyduğu düşünülmüştür.”⁵³

Bu dönemin en önemli siması, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Hukuk Felsefesinin Anahatları 1821) adlı eseri ile düşüncelerini dile getiren ve Manfred Riedel'in aşağıdaki sözleri ile kavrama katkısını vurguladığı Alman düşünürü Hegel'dir.⁵⁴

“Hegel Bürgerliche (sivil) ve Gesellschaft (toplum) terimlerini siyaset felsefesinin temel kavramları arasında yer alacak biçimde birleştirmiştir. Dışarıdan bakıldığında, bu kavram, Aristoteles'in Koinonia Politike, Bodin'in Melanchthon'un veya Wolffun societas civilis ve Kant'ın Bürgerliche Gesellschaft geleneğine tekabül etmektedir. Aslında, bu kavramın ortaya çıkması, bu geleneğin tam bir kopuşu gerektirmiştir. Bu bakımdan, Hegel'den önce sivil toplum kavramının modern anlamının var olmadığı söylenebilir.”

Hegel'e göre sivil toplum (Bürgerliche Gesellschaft) özgürlüğün doğal bir koşulu olarak değil de, ataerki hane düzeninin basit dünyası ile evrensel devlet arasında 'konumlanmış' bu-lunan tarihsel olarak üretilmiş, ahlâkî yaşam alanı (Sittlichkeit) biçiminde kavranmıştır. Bu nedenle “sivil toplum, aralarındaki ilişkiler medeni hukuk tarafından düzenlenmiş bulunan ve bu halleriyle de doğrudan doğruya si-yasal devlete (political state) bağımlı olmayan özel bireylerin, sınıfların ve kurumların oluşturduğu bir mozaiktir”⁵⁵

“İdeal devlet, ne sürekli savaş halinin sürdüğü bir doğal durumun radikal olumsuzlanması (Hobbes), ne doğal toplumu koruma ve tamamlama aracı (Locke) ve ne de doğal olarak verili olan ve otomatik olarak kendi kendisini yöneten bir sivil toplumun basit idare mekanizmasıdır (Paine). Tersine Hegel'in kavrayışında siyasal devlet, toplumu birliği içinde yeniden sunan bir yeni uğraktır. Sivil toplum yüksek kamu otoritesi sayesinde korunarak aşılr (aufgehoben).”⁵⁶

Dördüncü evre ise üçüncü evreye tepki mahiyetindedir. Devlet müdahalesinin sivil toplumu yavaş yavaş boğacağından korkulmaya gelindiği noktayı ifade eder. Bu dönem içinde en belirgin isim ise, Alexis de Tocqueville'dir.⁵⁷

Bugün tartışmalara yön veren anlayış, dördüncü evre ile ilgilidir.⁵⁸

Sivil toplumda geline nokta ve günümüze uyarlanmış yorumu açısından Keane'nin satırları dikkate değerdir.⁵⁹

“Modern sivil toplumlar, bir ortak paydaya, bir öz çekirdeğe veya bir temel ilkeye indirgenmeye direnen, yanyana sıralanmış değişken öğelerin oluşturduğu bir kümeyi içermişlerdir. Modern sivil toplumlar kapitalist ekonomileri ve haneleri, toplumsal hareketleri ve serbest kamusal alanları (Kiliseleri, meslek örgütleri ve bağımsız iletişim araçları ile kültürel kurumları); siyasal partileri, seçmen birliklerini ve devlet-sivil toplum ayrımının diğer 'bekçileri'ni içlerine aldıkları gibi, okullar, hastaneler, tımarhaneler ve hapisaneler gibi 'disiplin' kurumlarını da içermişlerdir. Piyasa ve devlete ait olmayan bu örgütlenmeler, karmaşık ve çoğu kez çelişkili biçimlerde, kapitalist ekonomilerle ilişki içinde olmuşlardır. Bunların varlıklarını sürdürmeleri ve gelişmeleri, kuşkusuz, modern sivil toplumların ayırt edici özelliklerinden olan iç yarışma ve hareketliliğe katkıda bulunmuştur. Bu toplumlar, Adorno'nun bir zamanlar güç alanı - çekici ve itici noktaların karmaşık iç işleyişi ve dolayısıyla

dinamik, değiştirilebilir yapılarla belirginleşen bir alan- diye adlandırdığı şeye benzemişlerdir. Bu toplumlar, 'fabrikanın despotizmi' (Marks) kadar, ekonomik despotizme karşı örgütlenme hakkı için verilen mücadeleler ile de nitelendirilmişlerdir. Yine bu toplumlar, hapishaneler, okullar, hastaneler ve diğer 'gaddar, zekice kafesler' (Foucault) geliştirmişlerdir. Fakat, ayrıca hapishaneleri ıslah etme derneklerini, ölüm cezasına, aşırı polis gücü ve hukuk dışı tutuklamaya karşı çıkan kampanyaları ortaya çıkaranlar da bu toplumlardır ve yine bu toplumdaki zorunlu okullaştırma ve tıbbileştirme kurumlarına karşı çıkan gönüllü okuma çevreleri, yetişkin eğitim projeleri, çocuk bakımı şebekeleri, öğrenci hareketleri, kamu sektöründeki sendikalar ve alternatif tip biçimleri yaratma girişimleri de oluşmuştur.”

3. Sivil Toplumun Türkiye'de Tarihsel Gelişimi

3. 1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sivil Toplum

Osmanlı imparatorluğu onaltıncı yüzyıla kadar toplum ile devletin birliğine dayalı, içiçe geçmiş olan siyasal bir yapıya sahiptir. Sultan nihâi güçtür. “Osmanlı topluluğunda iki ayrı hukuk kaynağı ve bu doğrultuda iki ayrı meşruiyet kaynağı mevcuttur. Bunlardan birincisi Şeriat, ikincisi “Örf-i Sultani”, yani padişahın kanun koyma yetkisidir.”⁶⁰ Bu dönemde sultan ve devlet aynı anlamları ifade etmektedir. Toplumun hayat alanı, tercih ve beklentilerini oluşturan devletin kendisidir.⁶¹

Osmanlı toplum yapısında batıdaki gibi siyasi iktidar mücadelelerine hız kazandıran tarımda kapitalistleşme yaşanmamış, güçlü bir burjuva ortaya çıkmamıştır. Osmanlı düzeni kuruluşundan yıkılışına, ağırlıklı olarak bir tarım toplumdur.⁶² Küçük toprak parçalarının haricinde büyük olanlar Tımarlı Sipahi'lere has, zeamet ve tımar şeklinde dağıtılmakta; gerektiğinde topraklar sipahilerden alınabilmek-

tedir.⁶³ Bu nedenle, tarım ağırlıklı olunmasına rağmen mülkiyet bağlamında büyük toprak sahipliğine ilişkin burjuva ortaya çıkmamıştır.⁶⁴ Ayrıca, Batı Avrupa'da olduğu gibi özerk şehirlerde, mülkiyet hakları üzerine gelişen ve belli bir ayrıcalığı olan sosyal sınıfların yokluğu ekonomik hayatı devletin kontrolü altına sokmaktadır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkiyet şahsi olmaktan çok kolektif kabul edilme özelliğine sahiptir.

Onaltıncı yüzyıla kadar sultanın kişiliği devletle özdeş tutulmuştur. Bu dönemden sonra sultan ordu, sivil ve dini bürokrasi ile sarayda çevrilen entrikalarla yönlendirilmeler arasında kaldığından karizmasını kaybetmiştir.⁶⁵ Bu dönemde, devletin kurumsallaşmasıyla birlikte güçlü bir merkezîyetçi bürokratik gelenek ortaya çıkmıştır. Bu gelenek içinde merkezîyetçi bürokrasiye karşı olabilecek güç odaklarına hiçbir biçimde müsamaha gösterilmemiştir.⁶⁶ Toplumdan kopuk ve ayrı bir şekilde gelişen "Enderun" güçlü merkezi bürokrasinin temel yapı taşıdır.

"Enderun" ya da diğer adı ile "devşirme" Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan bir devlet adamı yetiştirme sistemidir. "15. yüzyıldan itibaren Hristiyan ailelerden devşirilen değişik yaşlardaki çocukların önce Müslüman Türk aileleri yanında Türkçe'yi, İslamî esasları ve adabı öğrendikten sonra, Galatasaray, İbrahim Paşa Sarayı, bir ara İskender Çelebi Sarayı ve nihayet Edirne Sarayı gibi Acemi Oğlanlar saray ve kışlalarından bedeni ve ruhi kabiliyetlerini geliştirecek dersler ve talimler gördükten sonra (çıkma) adıyla ayrılarak, üstün yetenekliler yüksek seviyede eğitilmek üzere, Enderun'a alınırlardı.⁶⁷

Enderun mekteplerinin ilk kez II. Murad zamanında Edirne Sarayı'nda kurulduğu İpşirli tarafından belirtilmiştir. Fakat kökü Büyük Selçuklu Devleti'ne kadar gitmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nde hakan ve komutanlar Türk olmasına rağmen, vezirler büyük bir çoğunlukla İranlılar'dan seçilmiştir. Türkoğlan, bu konu ile ilgili olarak şu tespittedir:

*"Geçmişini unutma, dil, kültür ve yönetim yapısını yabancı ellere teslim etme geleneği Türkler'de adeta kurumlaşmıştı. Nitekim, Büyük Selçuklu Devleti'nin benzer hatalarını Karahanlılar da yapmışlardı. Bu yeni İslamlaşmış Türk hanedanı, onuncu yüzyılda Türk geçmişini unutup ve kendisini İran efsanesinden alınan bir adla Efrasiyab Hanedanı olarak adlandırmıştı."*⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu, bu sistemi kurumlaştırarak daha ziyade Gayr-i Müslim kökenli bürokrasi kaynağı olarak kullanmıştır. Türk unsurları yönetimden öyle uzaklaştırılmıştır ki, İpşirli'nin tabiri ile, "Enderun'a girmek, orada okuyup yetişmek ve sonunda devlet ve saray hizmetlerine girebilmek için ya esir, ya devşirme ya köle olmak gerekirdi."⁶⁹

Böyle bir yapılanmanın sebebi salt ümmetçilik yani Türk unsurlardan ziyade farklı İslamî kimlik taşıyan unsurlara yer vermek suretiyle dinin ön plana çıktığı bir yönetim anlayışı olduğu gibi,⁷⁰ aynı zamanda Türklerin çeşitli makam ve onların sağladığı imkânlarla güçlenmesini, böylece sultana kazan kaldırmasını engellemektir.

Osmanlı siyasal sistemi içinde, önceleri sultanın, daha sonra da merkezîyetçi bürokratik geleneğin ağırlığı, devleti kadir-i mutlak bir kurum haline getirmiştir. Bu ise Osmanlı'da, Batı Avrupa'da görülen aristokrasi ve burjuva gibi sivil toplumun temel unsuru olan sınıfların ortaya çıkmasına ve devleti hem alttan hem de üstten sınırlamasına engel teşkil etmiştir.⁷¹

Tımarlı Sipahi sisteminin dağılmasıyla ortaya çıkan ve feodalizme benzer bir yapı oluşturan Ayan (gözde)lar ilk etapta devlet karşıtı bir burjuva sınıfı oluşumu içerisinde gibi gözükseler de aslen görevleri itibarıyla resmi otoriteye bağlıdırlar. Çünkü Ayanların asli görevi resmi otoriteyi temsil etmektir. Varlık sebepleri vergi toplamak ve halktan asker temin etmektir.⁷² Bir müddet sonra güçlenen Ayanlar, II. Mahmud'un uygulamalarıyla birlikte et-

kinliklerini ve güçlerini kaybetmişlerdir. O dönemde devlete karşı gibi görülen halk isyanları (ör. Celali isyanı) aslında Ayanların keyfi baskıcı yönetimlerine bir tepki olarak doğmuştur.⁷³

Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşturduğu patrimonial yönetim anlayışı ve halkın konumu bu dönemde sivil toplum kurumlarının potansiyel olarak varolmasına rağmen faaliyete geçememesine sebebiyet vermiştir. Mahcup-yan, bu unsuru şu şekilde değerlendirmektedir:⁷⁴

“Osmanlı toplum yapısının temel taşlarını oluşturan milletler, vakıflar, loncalar, tarikatlar hep aynı genel mantığa uygun konumlara sahiptirler. Millet ve lonca sistemi devlet mekanizmasının doğal bir uzantısı olarak işlev görürken vakıflar ve tarikatlar daha özgür olmuş ve kendi özgürlük alanlarını kamu hayatına doğru genişletmişlerdir. Devlet bu kurumları gücü yettiğinde denetlemiş ve esas olarak toplumun yönetiminde bir araç olarak kullanmıştır. Diğer bir deyişle Osmanlı nizamında bir sivil toplum geleneği olmasa da, sistemin doğal parçaları olarak sivil toplum kurumları mevcuttur. Ne var ki bu kurumlar devletin karşısında değil, yanında yer alırlar ve kendileri için olduğu gibi sistem için de var olurlar. Toplumun kaçınılmaz ve vazgeçilmez parçaları olarak algılanan bu kurumlar, sahip oldukları araçsal değer nedeniyle, devlet açısından sürekli olarak korunması gereken yapılardır. Bu karşılıklı tamamlayıcılık ilişkisinin sonucu olarak algılanan bu kurumlar, sürekli olarak korunması gereken yapılardır. Bu karşılıklı tamamlayıcılık ilişkisinin sonucu olarak Osmanlı'nın sivil toplum kurumları; batıdaki aksine, değişimin ajanları değil, toplumun yeniden ve aynen üretilmesinin araçlarıdır.”

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için reform devridir. Bu yüzyıl Osmanlı devlet adamlarının eğitim, adalet ve idari sistemde reformlar uygulayarak devletin çöküşünü durdurmaya çalıştıkları devredir. İlham kaynakları da Batı aydınlarının en liberal görüşleridir.⁷⁵

Gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'na matbaanın girişi ve zamanla matbaanın gazetecilik alanında kullanılmasıyla da eş zamanlıdır. Önce devlet eliyle ilk Türk gazetesi *Takvim-i Vekayi* kurulmuş, sonrasında *Ceride-i Havadis*, *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi gazeteler onu izlemiştir. Fikirler gazeteler yolu ile halka ulaştırılmaya, halk yavaş yavaş aydınlatılmaya başlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir “kamuya açık alan” public sphere'in ortaya çıkışı, Tanzimat reformlarının bir ürünüdür. Ancak bu gelişim Tanzimat devlet adamlarının ikinci kuşağına aittir. 1860'larda, Bab-ı Ali'nin kalem-lerinden yetişmiş, sonrasında gazeteciliğin kurucuları olarak gözüken bir grubun gazetelerdeki yazıları bir çeşit “amme efkârı” yaratmıştır. Bu yeni sosyolojik yapı 1876 anayasasının en belirgin mimarlarından biri olarak görülmektedir.⁷⁶

Osmanlı toplumunda siyasi iktidarın prensipleri ve uygulamaları konusunda genel bir memnuniyetin varlığından söz edilebilir. İttihad ve Terakki dahil bütün bu oluşum ve reaksiyonlar Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir zaman sistemi ortadan kaldırmaya ve yeni bir sistem kurmaya yönelik olarak şekillenmemiştir.⁷⁷ Tersine en kötü anlarda bile tüm bu reaksiyonlar Osmanlı'nın eski gücünü yeniden kazanabilmesine yönelik faaliyetlerdir. Bu nedenle Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde halk ile yönetim karşı karşıya gelmemiş, sisteme alternatif arayışı için reaksiyonlar oluşmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devletle halkı karşı karşıya getirecek ve sivil toplum arayışlarının kapılarını açacak bir burjuva sınıfı ortaya çıkmamıştır. Osmanlı'da burjuvazinin ortaya çıkmayışı sebebiyle Batılı, anlamda temel hak ve özgürlüklerin belirmemesi, bu konuda ciddi toplum dalgalanmalarının olmayışı, yönetimin despotizmini değil; 600 sene yaşamasının sırrını anlamaya yönelik ipuçlarını verir.⁷⁸

Osmanlı toplumuna baktığımızda, sivil

toplum öğelerinin olduğunu görürüz. Osmanlı İmparatorluğu'da bir doğu despotizmi görenlerin Şeriat'ın garantilediği bir özel mülkiyet alanını gözden kaçırdıkları oranda, onların tarifine uyan bir "sivil toplum" dinamiğinin öğelerinin kısmi mevcudiyetinden bahsedebiliriz.⁷⁹

"Sivil toplum" geleneği, yani toplum devlet mücadelesi yaşamamış toplumlarda sivil toplumun da olmadığına yönelik kanı günlük dile yerleşmiş durumdadır. Osmanlı toplumu, Batı'da olduğu gibi, devlet ile karşı karşıya gelme ihtiyacı duymamıştır. Farklı toplumsal yapılarda sivil toplum kurumları ve hareketleri farklı işlevler görmüş ve toplumsal zihniyete bağlı olarak değişik performanslar çizmiştir.⁸⁰ Bu nedenle, Osmanlı Devleti kendi toplumsal, kültürel ve siyasi yapısına uygun bir sivil toplum anlayışını yaşamıştır.

3. 2. Cumhuriyetin İlk Dönemlerinde Sivil Toplum

Cumhuriyetin ilk yıllarında, ülkenin toplumsal şartlarında öncesine göre çok önemli bir farklılık görülmemektedir. Nüfusun büyük çoğunluğu hâlâ köylerde yaşamakta, tarım en önemli ekonomik faaliyet olma özelliğini sürdürmektedir. Pazar için üretimde bulunmanın alt yapısı yoktur. Köyler, birbiriyle, şehirle ilişkileri zayıf, kendi içine dönük kapalı birer ekonomik birimdir.⁸¹ Devlet yapısı, yönetim şekli ve sistem değişmesine rağmen, cumhuriyetin ilk yıllarında toplumsal açıdan fazla bir değişiklik olmamıştır.

Cumhuriyet Osmanlı Devleti'nden alınan nesnel mirasın üzerine Osmanlı Siyasi sisteminden kökten farklı yeni bir sistem kurmaya çalışmıştır.⁸² Fakat ilk dönemde siyasi kurumlaşma olmadığı için Huntington'un bu konu ile ilgili kuramı doğrulanmıştır.

Huntington 1960'larda geliştirdiği teorisinde şu görüşü savunur: Önemli olan siyasal bakımdan kurumlaşmadır. Eğer bir toplumda kurumlaşma gerçekleşmemişse, ne yapılsa

yapılsın hiçbir sistem işlemez. Bununla ilgili olarak, çarpıcı bir örneği de bulunmaktadır. Bir ülkede uzmanlar bir akşam anayasayı tamamen değiştirse, mevcut anayasayı kaldırıp yerine başka bir anayasa koysalar, veya anayasayı kaldırıp anayasasız bir hale getirse, ya da anayasası olmayan bir topluma anayasa getirseniz; ertesi gün değişen hiçbir şey olmaz.⁸³

Türkiye'nin cumhuriyetle tanıştığı ilk dönemde toplumsal açıdan bir şey değişmemiştir. Batıda siyasi yapılar sosyal gelişmenin neticesinde oluşurken, Türkiye'de önce siyasi sistem oturtulmaya çalışılmış, daha sonra bu sisteme uygun sosyal değişim devlet gücü de kullanılarak gerçekleştirilmek istenmiştir.

Tek parti döneminde yapılmaya başlanan devrimlerle, değişen siyasi yapıya uygun olarak toplumsal ve kültürel değişiklikler birbirini izlemiştir. Devlet Atatürk ilkelerinden biri olan "devletçilik" ilkesi ile kılık kıyafetten alfabe, okunacak ezandan eğitime, üretimden ulaştırmaya kadar her alana el atmış, merkezî bürokrasi anlayışını hem de Enderun-î zihniyetle yürütmüştür.

*"Cumhuriyet'in kurulmasıyla milletleşme; milli dil, milli kültür ve milli tarih ekseninde elle alınmışsa da, altyapısını oluşturan kadrolar tamamıyla Enderuni zihniyetin elinde bölük pörçük edilmiştir. O kadar ki, Türk Dil Kurumu gibi milli bir kuruluş Agop Dilaçar adlı biri tarafından yönlendirilmiştir. Bu zihniyet çerçevesinde, stratejik makamlar yanında, yönetim kademesinin yerlilik unsurları ile doldurulması son derece güçleşmiştir."*⁸⁵ Böylece çevreden kopuk bir merkezî bürokrasi anlayışı, reformları dayatma yolu ile uygulamaya koymuştur.

Kâzım Karabekir'in kurduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 1925'te hükümet tarafından kapatılır; Paşa İzmir suikasti nedeni ile sanık sandalyesine oturtulur. Ülke güvenliği adına demokratik ortam ve yönetimin vazgeçilmez

unsuru olan muhalefetin bastırılışı ve liderinin hakimden gördüğü muamele dikkate şayandır.⁸⁶

Esasen mevcut tek parti de Batılı manada demokratik bir kitle örgütü görünümünden son derece uzaktır. Milletvekilleri parti genel merkezinden tayinle seçim bölgelerinden aday gösterilmekte, usulen yapılan seçimle de Meclis çatısı altına girmektedirler. Halkın iradesinin yerine atama mekanizması vardır.⁸⁷

O dönemde Cumhuriyet Halk Fırkası'nda hakim olan görüş şudur: *"Muhalefet birliği bozar, iktidar paylaşımı zaaftır, çok seslilik kafa karışıklığı yaratır, ülkede birlik ve beraberlik sağlanamaz, geleceğimiz için tehlikeli olur."*⁸⁸

Ernest Gellner o dönem Türkiye'si için şu tesbitte bulunmaktadır:

*"Skriptüralizm, güçlü bir-kuralcılık ve prütanizm, ekonomik hayatın dine tabi kılınması değilse de yönlendirilmesi, tek-tanrıcılık, sınırlandırılmış bir ritüelizm (törencilik), ve siyasi olmasa da dini bir bireycilik, şu ya da bu şekilde, laikleşmeye direnen, çoğunluğun dini olduğu yerlerde politikaları gittikçe daha çok belirleme eğiliminde olan bir dünya dini üretti. Tabii bir de, kitlelerin bu eğilimde olduğu ama Kemalist mirasın laik bakışına bağlı, onun sadık ama bazen de gaddar koruyucusu olan askeri-siyasi elit tarafından kendilerine empoze edilen çoğulcu bir Sivil Topluma sahip, eşi bulunmayan bir Türkiye örneği var."*⁸⁹

Fakat muhalefete bile razı olmayan tek partililik anlayışı sivil toplum yolunu önemli ölçüde kapamış, hatta birçok kere oluşumları ortadan kaldırıcı uygulamalara girmiştir.

1946'da Demokratik Parti'nin kuruluşu ile tek parti iktidarı değişmeye başlamış, Türkiye bu süreçte çok partili demokrasi yolunda olan bir siyasi sistem ile tanışmıştır.

1961 Anayasası oldukça önemli bir adımdır. Batı kökenine dayanmakta, sivil toplumu, özgürlükleri destekleyici hükümler içermekte-

dir.⁹⁰ Fakat, Anayasa bu ve diğer bazı yönleriyle toplumsal çerçevemize oturtulamamış, 1983'e kadar önemli değişiklikler kaydedilememiştir.

3. 3. 1980 Sonrası Sivil Toplum

1980 sonrası dönem, Türk "sivil toplum"u açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu dönemde sivil toplum oluşumu yönünde görülen gelişme, sivil toplum unsurlarının Türkiye'deki geleneksel merkezîyetçi varlık alanına karşı bir varlık alanı oluşturması yönünde gerçekleşmiştir.⁹¹

Bu dönemde tüm ana siyasal akımlar devletin toplumdaki yerinin ne olması gerektiğini yoğun bir şekilde tartışmaya başlamışlardır. *"Bu tartışmaların ortak vurgusu, devletin topluma müdahalesinin geriletilmesi gerektiği..."*⁹²

Özellikle "1983'te Turgut Özal'ın başa geçmesiyle birlikte yeniden işleyen çok partili sistemde klasik devletçi elitin (aydın, bürokrat ve asker) rollerinde de büyük değişme gözlemlendi. 12 Eylül askeri darbesinin baş aktörü olan asker, başta medya olmak üzere toplumun değişik kesimlerinden aldığı tepki üzerine, kışlasına dönerek iç güvenlik yerine dış güvenlik konularına yöneldi."⁹³

Siyasete hakim olan "halkçı lider" imajı ile politikacılar ve siyasi partiler toplumun angaje olabileceği kurumlar haline geldiler. Diğer taraftan Türk aydınları da 1980 sonrasında demokrasi, sivil toplum, insan hakları, özgürlük, liberalizm gibi kavramları işleyerek devletçi kimliklerinde önemli değişiklikler sergilemişlerdir.⁹⁴

1980 sonrası hızlı değişim sürecinin dinamosu diyebileceğimiz en önemli unsurları şüphesiz kitle iletişim araçlarıdır. Bu dönemde kitle iletişim araçlarının kökeni eski olanları devletçilik taraftarı çizgiden kurtularak, toplumcu anlayışa yönelmiş, sonrasında yeni açılan televizyon ve radyo kanalları public sphere (kamusal alan) oluşturma işlemini yerine getirerek bir

kamuoyu bilinci aşmışlardır. Aydınların fikirleri kitle iletişim araçlarından korkusuz ve sansürsüzce topluma ulaşmış, ki-mi zaman farklı siyasi görüş temsilcileri bu araçlardan topluma ulaşmak için yararlanmışlardır.

Bu dönemde basın bilgilendirme işlevinin dışında özel televizyon kanallarının açılmasıyla toplum-devlet arasında bir köprü görevi görmüş, hem olayları gündeme getirerek kamuoyu oluşumunu sağlamış, hem de bunları siyasilere aktararak demokratik çözümler üretilmesini olanaklı kılmıştır.

Türkiye bu açıdan bakıldığında, tarihinde Batı normlarına uygun bir yapılanmanın yaşandığı sivil toplum oluş sürecine 1980 sonrası, özellikle de 1983 sonrası kavuşmuştur. Bunda da, bu dönemde ortaya çıkmaya başlayan özel televizyon kanallarının etkisi büyüktür. 83 öncesinde haber ve yorum tekeli elinde tutan ve tabi olarak iktidar lehinde yayınlar yapan TRT bulunmaktaydı. Haber tekelinin kırılması ile, toplumun ayrıntılara ve değişik görüşlere dair haber alma ihtiyacı karşılanmaya başlanmıştır. Özel televizyon kanallarının yararı sadece haber almada çok seslilik değildir. Aynı zamanda, dünyayı insanlara ulaştırarak onların statik yapılarını değiştirmelerini, kabuklarından sıyrılıp atılım yapmalarını sağlamıştır. Özel televizyonlar hür teşebbüs ruhu için bir nevi dinamo görevi görmüşlerdir. Özel teşebbüs yatırımlarının bu dönemde artmasının sebeplerinden biri de, kanımızca kitle iletişim araçları, özellikle de televizyondur. Özel televizyon kanalları Türkiye’de bir burjuva kitlesinin oluşumunda rol oynamışlardır. Bugün her ne kadar kitle iletişim araçlarının sebep olduğu kaotik görünüm varsa da, Türk toplumu bunları aşabilecek ve kendine özgü değerlerden damıtacağı sivil toplum aşamasına yönelik bir kapasiteye ve sağduyuya; uzun süre sonunda kazandığı, tarihsel kökenlere dayalı bir devlet ve toplumsal değerler birikimine sahip görünmektedir. Kitle iletişim araçlarının geçmişlerinin eski olmaması, onların etik

değerlerini tam olarak yerine oturtamalarına sebebiyet vermektedir. Bu da, kimi zaman ya-yın yaptıkları toplumun kültürel, dini, etik ve moral değerleriyle çatışmalarına neden olmaktadır. Fakat zamanla, kitle iletişim araçları kendi etik değer ve normlarını oluşturdukları; toplumda, bunlardan kaynaklanan kaotik görünüm de çözülecektir.

Sonuç

Sivil toplum kavramı Batı tarihinde bir dönemi değil, bir oluşum sürecini ifade etmektedir. Bu süreç eski Yunan Siteleri’nde başlamış ve yüzlerce yıllık bir gelişim ile onsekizinci yüzyılda Batı toplumları için geçerli olan anlamını bulmuştur.

Sivil toplum Batı terminolojisinde devlet ile toplumun karşıtlığının önce kaba kuvvet, sonrasında siyasi platformda uzlaşımını içerir. Bu uzlaşımında sadece birkaç küçük unsur rol oynamamıştır. Bilakis, sivil toplumu hazırlayan etkenler oldukça geniş bir olaylar ve olgular yelpazesini içerir. Burjuvanın ekonomik güç kazanması ve bu gücü siyasi alana taşıma isteği, feodalizmden ve bu yönetim altında güvensizlik ile istikrarsızlıktan bunalan halkın, daha güvenli olan şehirlere yerleşmeleri ile başlayan ticari hayat ve modernleşme, merkeziyetçi yönetimin kuvvetlenmesi ile feodalizmin çöküşü, rönesans ve reform hareketleri, aydınlanma ile birlikte gelişen ve kilise dogmalarını yıkan pozitivist düşünce, gazetelerin ortaya çıkışı ile halkın bir yerde toplanmasına gerek kalmadan onlara ulaşılabilmesi ve böylece kamusal alanın ve kamuoyunun oluşumu Batı’daki sivil toplumun şekillenmesini sağlayan öğelerdir.

Kısaca Keane'nin de dediği gibi, “*Sivil toplum uzun ve karmaşık bir tarihsel sürecin ürünüdür. Sivil toplumun yaratılması modern dünyanın başarısıdır....*”⁹⁵

Türkiye ise köklü tarihinde sivil toplum potansiyeline sahip kurumlar barındırış ise

de bunlar konunun uzmanları tarafından Batı normlarına uygun sivil toplum örnekleri olarak tam kabul görmemektedirler. Fakat toplumların birbirlerine hiçbir şekilde benzeme-yeceği ve çok farklı şartlar altında geliştiklerini düşünürsek; tarihimizin bizim kültür değer-lerimize has özellikler içeren sivil toplum ku-rumları örneklerine sahip olduğu görülür. Os-urmanlı İmparatorluğu'ndaki Esnaf Loncaları, Ahiler, Anadolu'nun dört bir yanına dağılmış tarikatlar, toplum tarafından oldukça büyük bir talep ve kabul gören Vakıflar, Ulema, kır-ısal alanda örgütlenen Köy Meclisleri, hattatlar ve ciltçiler gibi esnaf dışı kişileri biraraya top-layan oluşumlar, kendi değerlerimize has özel-likler içeren "sivil toplum" yapılarına verile-bilecek örneklerdir.

İletişim araçları sivil toplumun oluşmasını da çok önemli bir yere sahiptir. Nitekim hem Avrupa'da hem de sivil toplum kavramının ye-şermeye başladığı diğer ülkelerde, özellikle basın yayın araçlarının etkin olarak çalıştıkla-rını görmekteyiz. Bu etkinlik hem her toplumu kültürel özelliklerine göre sivil topluma yöne-lik şekillendirmiş, hem de 1980'lerden sonra yerel özelliklerden evrensel özelliklere geçip, Mc Luhan'ın belirttiği gibi global köy haline getirdiği Dünya'da ortak kültüre (popüler kültür) yönelik düşünce akımları oluşturmuş-tur. Bu aşamada yavaş yavaş ortak değerlere sahip olmaya başlayan, birbirleriyle kitle ile-şim araçları vasıtasıyla etkileşerek, sivil top-lum değerlerinin bile kültürel ve yerel özellik-lerinden sıyrılıp ortaklaştığı; üstelik Batı norm-larında bir sivil toplum anlayışının hakim ol-maya başladığı bir Dünya, geleceğin dünyası olarak görülmektedir.

Sivil toplum, bir olgudan ziyade oluşu ifa-de etmektedir. Buradaki oluş, ideal sivil top-lum olma yolundaki süreçtir. Bu nedenle kav-rama, ulaşılması amaçlanan bir ideal olarak bakmak gerekmektedir. Özdalga'nın ifadesi ile; "[s]ivil toplum ya biri -ya da-diğeri sorunu değildir. Çoğu durumda bir ülkenin iyi işleyen

bir sivil toplum örgütlenmesine sahip olup ol-madığı sorusuna evet veya hayır diye cevap vermek zordur. Pek çok kişi İsveç gibi bir ülke için bile bu soruya kesin biçimde cevap vere-mez. Sivil toplum kavramını bir ideal tip ola-rak ele almak gereklidir. Bir ülkenin bu yolda ne kadar h[ı]zlı ilerlediğine ya da sivil toplum ideal tipinden ne kadar uzak olduğuna bakıl-malıdır. Böylesi bir yaklaşım özellikle de çok hızlı toplumsal, siyasal ve ekonomik değişim-ler yaşamakta olan ülkeler için uygundur".⁹⁶

NOTLAR

1. Şerif Mardin, "Sivil Toplum", *Türkiye' de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, Der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, 5. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s. 9.

2. Abdurrahman Dilipak, "Sivil Toplum Yeniden Yapılanma", *İnsan Haklarının Neresindeyiz, Sivil Toplum Yeniden Yapılanma*, İstanbul, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları No:13, 1995, s. 78.

3. Ali Yaşar Sarıbay, *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s. 15.

4. Mardin, *a.g.m.*, s. 9.

5. Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Tufan, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 393.

6. Sarıbay, *a.g.e.*, s. 15.

7. Norberto Bobbio, "Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı", *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, der. John Keane, çev. Mehmet Küçük ve diğerleri, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 97.

8. Bobbio, *a.g.m.*, s. 99.

9. Bobbio, *a.g.m.*, s. 101.

10. Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1996, s. 163.

11. Bobbio, *a.g.m.*, s. 102.
12. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 32.
13. Althusser, *a.g.e.*, s. 34.
14. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, Büyük Fikir Kitapları Dizisi : 34, C.VI (S-T), İstanbul, Remzi Kitabevi, 1979, s. 103.
15. Ömer Demir, Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 3. Baskı, Ankara, Vadi Yayınları, 1997, s. 202.
16. Mardin, *a.g.m.*, s. 9.
17. Davut Dursun, "Sivil Toplum Yeniden Yapılanma", *İnsan Haklarının Neresindeyiz*, Sivil Toplum Yeniden Yapılanma, İstanbul, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları No. 13, 1995, s. 83.
18. Dursun, *a.g.m.*, s. 84.
19. Sarıbay, *a.g.e.*, s.17.
20. Sarıbay, *a.g.e.*, s. 120.
21. Etyen Mahçupyan, *İdeolojiler ve Modernite Bir Demokrat Manifesto'ya Doğru*, 2. Basım, İstanbul, Yol Yayınları, 1997, s. 130.
22. Mahçupyan, *a.g.e.*, s. 132.
23. Elizabeth Özdalga, "Sivil Toplum ve Düşmanları", *Postmodernizm ve İslam Küreselleşme ve Oryantalizm*, der. Abdullah Topçuoğlu ve Yasin Aktay, Ankara, Vadi Yayınları, 1996, s. 261.
24. Sedat Azaklı, "Devlet-Sivil Toplum ve Yerel Yönetimler", *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı 43: Kasım-Aralık 1996, s. 54.
25. Ömer Çaha, *Sivil Kadın: Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın*, çev. Ertan Özensel, Ankara, Vadi Yayınları, 1996, s.37
26. Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*, çev. Mete Tunçay, 3. Baskı, C. I: Platon, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1994, s.170
27. Pierre Rousseau bu dönemi şu şekilde tasvir eder. "Ardında sayısız maiyeti, avucunda şahin tarlalar içinde kaygısızca gezinen bir senyör, manastıra kapanmış bakır ciltli bir el yazması kitabı kopya etmekle ömür tüketen bir keşiş ve samandan yapılmış kulübesinin çevresindeki bir avuç toprağını ekmek için kan ter içinde çalışan bir serf." M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1993, s. 35.
28. Mardin, *a.g.m.*, s. 10.
29. M. Naci Bostancı, *Toplum, Kültür ve Siyaset*, Ankara, Vadi Yayınları, 1995, s. 33-34.
30. Z. A. Pelczynski, "Dayanışma ve Polonya'da 'Sivil Toplumun Yeniden Doğuşu', 1976-81", *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, der. John Keane, çev. Ahmet Çiğdem ve diğerleri, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 389.
31. Eagleton, *a.g.e.*, s. 176.
32. Özdalga, *a.g.m.*, s. 261.
33. Mardin, *a.g.m.*, s. 11.
34. Çaha, *a.g.e.*, s. 32-33.
35. Mardin, *a.g.m.*, s. 16.
36. Althusser, *a.g.e.*, s. 41.
37. John Keane, "Despotizm ve Demokrasi Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850", *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, der. John Keane, çev. Levent Köker ve Diğerleri, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 47
38. John Keane, *Demokrasi ve Sivil Toplum Avrupa Sosyalizminin Açmazları*, Toplumsal ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu ve Demokrasi Beklentileri Üzerine, çev. Necmi Erdoğan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1994, s. 67.

39. Keane, *a.g.m.*, s. 47.
40. Keane, *a.g.m.*, s. 48.
41. Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözlüğü*, çev. Alpagut Erenulu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 45.
42. Rousseau, *a.g.e.*, s. 46.
43. Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 127.
44. Hobbes, *a.g.e.*, s. 129-130.
45. Keane, *a.g.m.*, s. 48b.
46. Keane, *a.g.m.*, s. 50-51.
47. Keane, *a.g.m.*, s.64, ve Keane, *a.g.e.*, s. 61.
48. Keane, *a.g.m.*, s. 51.
49. Keane, *a.g.m.*, s. 51.
50. Bu bildirin sivil toplum kavramını ilgilendiren bazı maddeleri şöyledir: *a.* İnsanlar özgür ve hukuk bakımından eşit doğarlar. Sosyal farklar ancak ortak yarara dayanır. *b.* Siyasal toplumun amacı, insan haklarını korumaktır. Bu haklar, hürriyet, mülkiyet, güvenlik ve zorbalığa karşı direnmektir. *c.* Hakimiyetin esası millettir. *d.* Kanun genel arzusunun ifadesidir. Bütün vatandaşlar bizzat veya vekilleri vasıtasıyla kanun yapmaya katılma hakkına sahiptirler. Kanun herkes için bir olmalıdır. Bütün vatandaşlar kanun nazarında eşit olduklarından memuriyet, makam ve kamu hizmetlerine eşit olarak kabul edilirler. İnuğur, *a.g.e.*, s. 90-91.
51. Keane, *a.g.e.*, s. 62-63.
52. Keane, *a.g.m.*, s. 64.
53. Keane, *a.g.m.*, s. 52.
54. Keane, *a.g.m.*, s. 84.
55. Keane, *a.g.m.*, s. 67.
56. Keane, *a.g.m.*, s. 77.
57. Keane, *a.g.m.*, s. 78.
58. Sarıbay, *a.g.e.*, s. 16.
59. Keane, *a.g.m.*, s. 31-32.
60. Mardin, *a.g.m.*, s. 17.
61. Çaha, *a.g.e.*, s. 71.
62. M. Naci Bostancı, *Toplum, Kültür ve Siyaset*, Ankara, Vadi Yayınları, 1995, s. 35.
63. Çaha, *a.g.e.*, s. 71.
64. Bostancı, *a.g.e.*, s. 35.
65. Çaha, *a.g.e.*, s. 71.
66. Çaha, *a.g.e.*, s. 72.
67. Orhan Türkdoğan, "Demokrasi Halka Dayanmalı", *Zaman Gazetesi*, 26 Ekim 1996, s. 15.
68. Türkdoğan, *a.g.m.*, s. 15.
69. Türkdoğan, *a.g.m.*, s. 15.
70. Türkdoğan, *a.g.m.*, s. 15.
71. Çaha, *a.g.e.*, s. 72.
72. Çaha, *a.g.e.*, s. 78.
73. Bostancı, *a.g.e.*, s. 36.
74. Mahçupyan, *a.g.e.*, s. 129.
75. Şerif Mardin, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak 'Sivil Toplum'", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, 5. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s. 30.
76. Mardin, *a.g.m.*, s. 30.
77. Bostancı, *a.g.e.*, s. 36.
78. Bostancı, *a.g.e.*, s. 37.
79. Mardin, *a.g.m.*, s. 28.

80. Mahçupyan, *a.g.e.*, s. 126.

81. Bostancı, *a.g.e.*, s. 37.

82. Bostancı, *a.g.e.*, s. 37.

83. Dursun, *a.g.k.*, s. 14.

84. Bostancı, *a.g.e.*, s. 37.

85. Türkdoğan, *a.g.m.*, s. 15.

86. "Mahkeme reisi: Zatıalınız inkılabın büyük bir şahsiyetisiniz. Tarih bunu böyle kaydediyor. Memleketin savunulmasında nasıl birarada dağılmadan kaldıysak vatanın yükselmesi evresinde de öyle olması gerektiğini elbette takdir buyurursunuz. Bu sebeple, zatıalınız nasıl olur da muhalefete geçersiniz?"

...(Cevap yok)

Mahkeme reisi: Benim kanaatime göre bu gibi fırkalara memleketin tahammülü yoktur.

Paşa: Hayır. Ben aksi kanaatheyim. Memleket demokrasiye layıktır. Millet müdriktir." Bostancı, *a.g.e.*, s. 52.

87. Bostancı, *a.g.e.*, s. 52.

88. Bostancı, *a.g.e.*, s. 53.

89. Özdalga, *a.g.m.*, s. 266.

90. Mardin, *a.g.m.*, s. 17.

91. Çaha, *a.g.e.*, s. 136.

92. Sarıbay, *a.g.e.*, s. 119.

93. Çaha, *a.g.e.*, s. 137.

94. Çaha, *a.g.e.*, s. 137-138.

95. Keane, *a.g.m.*, s. 64.

96. Özdalga, *a.g.m.*, s. 265.

KAYNAKÇA

ALTHUSSER, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983

AZAKLI, Sedat, "Devlet-Sivil Toplum ve Yerel Yönetimler", *Türkiye Günlüğü* Dergisi, sayı 43: Kasım-Aralık 1996

BOBBIO, Norberto, "Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı", *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, der. John Keane, çev. Mehmet Küçük ve diğerleri, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993

BOSTANCI, M., Naci, *Toplum, Kültür ve Siyaset*, Ankara, Vadi Yayınları, 1995

ÇAHA, Ömer, *Sivil Kadın: Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın*, çev. Ertan Özensel, Ankara, Vadi Yayınları, 1996

DEMİR, Ömer ve ACAR, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 3. Baskı, Ankara, Vadi Yayınları, 1997

DİLİPAK, Abdurrahman, "Sivil Toplum Yeniden Yapılanma" Paneli, *İnsan Haklarının Neresindeyiz*, Sivil Toplum Yeniden Yapılanma, İstanbul, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları No.13, 1995

DURSUN, Davut, "Sivil Toplum Yeniden Yapılanma" Paneli, *İnsan Haklarının Neresindeyiz*, Sivil Toplum Yeniden Yapılanma, İstanbul, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları No. 13, 1995.

EAGLETON, Terry, *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1996.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, Büyük Fikir Kitapları Dizisi : 34, C.VI (S-T), İstanbul, Remzi Kitabevi, 1979.

HOBBS, Thomas, *Leviathan*, çev. Semih Lim, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.

İNUGUR, M., Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1993

KEANE, John, "Despotizm ve Demokrasi Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri

ve Gelişimi 1750-1850", *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, der. John Keane, çev. Levent Köker ve diğerleri, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993.

———, *Demokrasi ve Sivil Toplum: Avrupa Sosyalizminin Açmazları*, Toplumsal ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu ve Demokrasi Beklentileri Üzerine, çev. Necmi Erdoğan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1994.

MAHÇUPYAN, Etyen, *İdeolojiler ve Modernite Bir Demokrat Manifesto'ya Doğru*, 2. Basım, İstanbul, Yol Yayınları, 1997.

MARDİN, Şerif, "Sivil Toplum", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, Der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, 5. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.

———, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak 'Sivil Toplum'", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, der. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, 5. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.

ÖZDALGA, Elizabeth, "Sivil Toplum ve Düşmanları", *Postmodernizm ve İslam, Küreselleşme*

ve Oryantalizm, der. Abdullah Topçuoğlu ve Yasin Aktay, Ankara, Vadi Yayınları, 1996.

PELCZYNSKI, Z. A., "Dayanışma ve Polonya'da 'Sivil Toplumun Yeniden Doğuşu', 1976-81", *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, der. John Keane, çev. Ahmet Çiğdem ve diğerleri, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1993.

POPPER, Karl, *Açık Toplum ve Düşmanları*, çev. Mete Tunçay, 3. Baskı, C. 1: Platon, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1994.

ROUSSEAU, Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Alpagut Erenulu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.

SARIBAY, Ali Yaşar, *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.

TOURAINÉ, Alain, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Tufan, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.

TÜRKDOĞAN, Orhan, "Demokrasi Halka Dayanmalı", *Zaman Gazetesi*, 25-26-27 Ekim 1997.